

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ (3 історії політичної і правової думки)

Важливою проблемою сучасної юридичної науки і практики державно-правового будівництва є проблема розбудови нашої держави. Успішне вирішення цієї проблеми залежить від багатьох факторів, одним із яких є визначення сутності самої держави та її завдань і призначення у суспільстві. При цьому сучасні дослідники мають враховувати досвід своїх попередників, які в інші часи і за інших умов вирішували ту ж саму проблему. Лише в такому разі можна досягти об'єктивності і повноти наукового дослідження.

До сутності держави сучасні вчені звертаються зазвичай у процесі дослідження суміжних наукових проблем. У працях В.Д. Бабкіна, В.Г. Графського, А.П. Зайця, О.В. Зайчука, Н.М. Золотухіної, В.Д. Зорькіна, І.А. Ісаєва, Т.В. Кашаніної, А.А. Козловського, М.І. Козюбри, О.Л. Копиленка, В.О. Котюка, І.О. Кресіної, Л.С. Мамута, В.С. Нерсисянца, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, Ю.І. Римаренка, В.Ф. Сіренка, Л.Р. Сюкияйнена, Ю.С. Шемшученка, В.М. Якушика ця проблема порушувалась. Так, походження держави досліджувала Т.В. Кашаніна¹. Характеристику ознак держави можна знайти в працях П.М. Рабіновича та В.О. Котюка². Типологія держави була предметом дослідження В.М. Якушика³. Походження держави, її ознаки і типологію в історії політико-правової думки досліджували В.Г. Графський, Н.М. Золотухіна, І.А. Ісаєв, Л.С. Мамут, В.С. Нерсисянець, Л.Р. Сюкияйнен⁴. Врахування досвіду, нагромадженого на попередніх етапах розвитку теоретичної думки, для нас теж є важливим і необхідним. У даній статті ми маємо за мету розкрити особливості підходу до визначення сутності держави представників психологічної теорії, визначити їх внесок у вирішення цієї проблеми.

Психологічна теорія виникнення держави і права сформувалась наприкінці 90-х років XIX ст. Ця система поглядів, що пояснює процес виникнення держави і права як результат розвитку людської психіки, виникла лише тоді, коли почала формуватись психологія як самостійна галузь знань, набули поширення експериментальні методи дослідження і сформувались різні школи, що по-різному трактували психічні процеси. Запозичені соціологами та юристами ідеї цих шкіл поклали початок формуванню нових напрямів у юридичній науці. Прихильники психологічної теорії намагались знайти універсальну причину виникнення держави і права. У Західній Європі цим займалися Г. Тард, Е. Дюркгейм (Франція), З. Фрейд, Г. Ратценхофер (Австрія), О. Гіркє, В. Дільтей, Г. Зіммель, В. Зомбарт, М. Вебер, А. Вебер, Л. Візе, Ф. Штіф-Зомло, В. Вундт (Німеччина) та ін. Вони обґрунтовували психологічну потребу людини жити в організованій спільноті. Суспільство і державу при цьому визначали як суму психічних взаємодій людей і розглядали як результат дії психологічних закономірностей розвитку людини.

Психологічна школа поставила своїм завданням вивчення процесів психічної взаємодії між людьми, які живуть спільно. Запровадження в соціологію комплексу психологічних ідей дало змогу побачити соціальні процеси в інших вимірах й описати їх як процеси соціопсихічної групової взаємодії.

На формування і розвиток соціологічного психологізму істотно вплинув один із засновників цього напрямку французький криміналіст і соціолог, професор нової філософії в Коллежі де Франс Г. Тард (1843—1904). Він вважав, що прогресивний розвиток соціології зумовлюватиметься і визначатиметься її зростаючою психологізацією⁵.

Особливого значення Г. Тард надавав вивченню різних соціальних процесів, що детермінують становлення, розвиток і функціонування суспільства. Згідно з його теорією, трьома основними соціальними процесами є: повторення (наслідування), протиставлення (опозиція) і пристосування (адаптація). Основним серед цих процесів є повторення (наслідування). Первинний соціальний факт полягає у повторенні (наслідуванні), що передує решті соціальних проявів. Повторення виражається в переході спонукань, почуттів та ідей від індивіда до індивіда, від групи до групи, від покоління до покоління. Суспільство — це зібрання істот, що імітують одна одну. Елементарним суспільним фактом Г. Тард вважав психічний стан одного індивіда, викликаний впливом іншого.

Згідно з теорією Г. Тарда первинною умовою суспільних фактів є винаходи — акти творчості, що створюють мову, господарство, релігію, суспільні установи, владу тощо. Іншою тенденцією є повторення (наслідування) нововведень. Останнє, як кола на воді, — нові відкриття, нові хвилі повторень. Саме завдяки законам повторення (наслідування) суспільство і його політичне життя, з одного боку, підтримує своє існування як цілісна структура, а з іншого — розвивається в міру того, як у різних сферах соціальної дійсності здійснюються і поширюються винаходи.

Механізм дії «законів наслідування», за Г. Тардом, визначається переважно віруваннями та бажаннями, що являють собою певну субстанцію соціальної взаємодії людей. Саме через збіг і розбіжність вірувань і бажань, які взаємно об'єднують або розмежовують, організується людська спільнота. При цьому Г. Тард стверджував, що суспільство має юридичні, а не економічні підстави, оскільки воно базується на взаємному поділі заборон або дозволів, прав і обов'язків⁶.

Формуванню і розвитку соціологічного психологізму сприяла діяльність видатного філософа і соціолога, одного із засновників і класиків французької соціології, першого професора соціології Е. Дюркгейма (1858—1917). Водночас він виступив проти уявлень про виключні можливості психологізму у створенні вичерпних інтерпретацій соціальної реальності.

На думку Е. Дюркгейма, «соціальні явища створюються людьми... Вони є реалізацією наявних у нас ідей, природжених або ні, не чим іншим, як застосуванням їх до різних обставин, відносинами людей між собою. Організація сім'ї, договірних відносин, репресивних заходів, держави, суспільства є, отже, простим розвитком ідей щодо суспільства, держави, справедливості тощо. У результаті ці та аналогічні факти, очевидно, існують лише в ідеях і завдяки ідеям, які є їх джерелом...»⁷.

Принципово важливим моментом соціології Е. Дюркгейма була інтерпретація ним соціальних фактів як особливого класу позаіндивідуальних явищ і процесів соціальної реальності. Зазначаючи, що соціальні факти як моделі думок, дій і відчуттів, характеризуються тим, що існують поза індивідуальною свідомістю, мислитель відстоював необхідність розглядати соціальні факти як речі й об'єктивно трактувати їхні причини і функції. Поширюються соціальні факти за допомогою примусу. Кожен соціальний факт поширюється наслідуванням, він стає загальним саме тому, що соціальний, тобто обов'язковий. Примусовий вплив

соціальних фактів на індивіда сприймався Е. Дюркгеймом як один із вирішальних доказів неправомірності зведення соціального до індивідуального і помилкового трактування суспільства як простої суми індивідів. Суспільство він розглядав як складну, динамічну систему соціальних і психологічних зв'язків.

Розробляючи психосоціологічну концепцію суспільної зумовленості людської свідомості, Е. Дюркгейм виступив як опонент атомістичної психології Г. Тарда. Стверджуючи, що індивід є продуктом суспільства, Е. Дюркгейм послідовно виступав проти концепції Г. Тарда, який розглядав суспільство як продукт взаємодії людей.

Головним змістом історичного процесу Е. Дюркгейм визнавав розвиток колективності (колективних уявлень і колективної свідомості), а критерієм історичного прогресу — ступінь суспільної солідарності (згуртованості) людей. На його думку, в суспільному житті реалізуються два основні типи соціальної солідарності: механічна солідарність (нижчий тип) і органічна солідарність (вищий тип). Механічна соціальна солідарність домінує в архаїчних суспільствах, де люди відносно рівні соціально, їхня свобода обмежена і в них майже повністю відсутні можливості для розвитку індивідуальних здібностей. Перехід від механічної до органічної соціальної солідарності відбувається під впливом боротьби за існування. Ця боротьба сприяла виникненню поділу праці, соціальної диференціації та індивідуалізації людей, які, в свою чергу, пом'якшили боротьбу за існування⁸.

У людській спільноті не всі люди рівні за своїми психологічними якостями. Одні схильні підпорядковувати свої вчинки авторитету, для них характерне наслідування, інші ж відрізняються прагненням керувати і підпорядковувати своїй волі інших людей. Такі люди стають лідерами, носіями публічної влади. Суспільні процеси пов'язані з особливостями психіки людини, її біопсихічними інстинктами.

Із психікою людини пов'язував виникнення держави австрійський лікар-психіатр, психолог, засновник психоаналітичного напрямку в соціології З. Фрейд (1956—1939). Першою спробою застосувати психологічні знання до антропологічних проблем була його книга «Тотем і табу», опублікована в 1913 р. Пізніше вийшли інші праці: «Психологія мас і аналіз людського «я» (1922); «Майбутнє однієї ілюзії» (1930); «Незадоволення культурою» (1930).

На основі дослідження психічних патологій, а також гіпнотичних станів, сну, сновидінь та інших явищ психіки він дійшов висновку про величезну домінуючу роль позасвідомого в мотивації людської поведінки, яка спрямовується подоланнями бажаннями. За допомогою методу «вільних асоціацій», що дає змогу виявити неусвідомлені засоби психологічного захисту («витіснення», «сублімації» та ін.), З. Фрейд зробив ряд структурно представити психіку людини. У результаті людина постає як біосоціальна істота, особистість якої («я») — поле впливу з боку темного інстинктивного начала («воно») і з боку соціальних, передусім етичних настанов («зверх—я»). Переносючи принципи дії психічних механізмів на суспільство загалом, він дав своєрідне трактування генези і суті всіх основних явищ культури — мистецтва, релігії, моралі, міфології, масової психології тощо.

Держава, на його думку, виникає із первісної патріархальної орди, главу якої вбили і з'їли його сини, які збунтувались і керувались при цьому особливими сексуальними і біопсихічними інстинктами («Едипів комплекс»). Виникнення держави, таким чином, зумовлене необхідністю приборкати непокірні агресивні потяги людини. Звідси основна функція держави — придушення, гноблення, тобто насилля. Таку ж функцію виконує і право.

З. Фрейд вірив у колективне несвідоме, архаїчний спадок, який виникає без будь-якого навчання у кожного індивіда і який вміщує в собі «не лише схильність, а й уявний зміст, сліди досвіду попередніх поколінь, що є у пам'яті»⁹. Мислитель зробив припущення, що існує своєрідна масова душа або групова свідомість, що є джерелом цих слідів, а тому відчуття вини за події, що відбулись багато тисячоліть тому, може ще жити і впливати на індивідів, які живуть зараз. Ці ідеї підтримував К.Г. Юнг.

У політико-правовій науці України і Росії наприкінці XIX — на початку XX ст. психологічну теорію держави розробляли або підтримували М.А. Гредескул, Ф.Ф. Кокошкін, М.М. Коркунов, Р.М. Оржецький, Л.Й. Петражицький, М.А. Рейснер, В.М. Хвостов та ін.

Найвидатнішим представником психологічної теорії держави і права був професор Петербурзького і Варшавського університетів Л. Й. Петражицький (1867—1931). Його ідеї значною мірою вплинули на філософсько-правову, соціально-психологічну і соціологічну думку як Росії, так і Польщі, всієї Західної Європи і США. Висновки Л.Й. Петражицького мають величезне теоретичне і практичне значення¹⁰.

На дослідженнях колективної психології ґрунтувалася теорія відомого російського правознавця В. М. Хвостова (1868—1920). Він виходив з того, що людина є істотою суспільною. Ізолювана істота не була б людиною, навіть не була б розумною істотою. Соціально-психічне життя існує так само, як існують величчя соціальної волі.

В.М. Хвостов звертав увагу на те, що держава — це союз примусовий. Основна властивість — панування над своїми членами без їхньої на те згоди. Держава виробляє власну волю, яка стоїть над волею окремих її членів, змушує їх до безумовної покори. Вона і є змістом того, що називають верховною владою. Звичайно, виразниками цієї волі є окремі люди; але вони при цьому виступають саме як органи держави і діють згідно з особливим порядком, визначеним правом. У результаті їхні акти мають значення вольових актів держави. Воля держави є саме соціальною, а не індивідуальною волею тих осіб, які виражають її як органи держави. Для вироблення цієї волі держава засновує ряд установ, які тісно між собою пов'язані і створюють своєрідну соціальну вольову організацію.

Привертає до себе увагу та обставина, що примус, насилля, що застосовується державою, В.М. Хвостов розглядав як етичні засоби. Вирішуючи питання, чи можна вважати етичним засобом політику, яка часто звертається до аморальних прийомів, В.М. Хвостов зробив висновок: чим далі суспільство від ідеала, тим далі від ідеала і його політичні засоби¹¹. У теорії держави дослідник пов'язував своє вчення з моральною філософією, наполягав на тому, що фундаментом теорії держави повинна служити загальнофілософська дисципліна — етика. При цьому вказував, що лише знання етичних вчень дає достатню підготовку для дослідження соціальних теорій права і держави¹². Дотримуючись неокантіанської філософської орієнтації — на той час досить популярної філософської течії в Росії, В.М. Хвостов намагався поєднати філософські установки неокантіанців з соціологічним підходом до теорії держави.

Процес виникнення і розвитку держави В.М. Хвостов називав органічним на противагу механістичній теорії. На його думку, не свідомим розумом людини, як стороннього творця, цілком керується цей процес, але він є результатом внутрішнього життя людської спільноти і далеко не в усіх своїх частинах є вираженням планомірних дій людей. У процесі виникнення держави діють і такі си-

ли, які повністю не входять в розрахунки людей, що створюють державу. Так, величезне значення мають природні умови, характер територіальних меж, ґрунтові і кліматичні особливості місцевості. З іншого боку, і людські дії не завжди призводять до результатів, на які люди розраховували. Повторюючи В. Вундта, В.М. Хвостов визнавав, що в історії постійно діє закон гетерогонії цілей, який полягає в тому, що наслідки людських дій завжди більш або менш широко виходять за межі первинних мотивів волі; завдяки цьому виникають нові мотиви, підставою для яких слугують результати, одержані внаслідок попередніх дій; ці мотиви знову призводять до непередбачених наслідків і т. д. Усе це значною мірою позбавляє історичний процес характеру планомірної творчості людського розуму. Багато чого є непередбачуваним і неочікуваним для учасників цього процесу.

Відповідно і держава, на думку В.М. Хвостова, хоч і є результатом діяльності людей, як одного із факторів соціального процесу, але водночас не є цілком продуктом свідомої творчості людини; вона виростає, як непередбачуваний наслідок із таких дій, при здійсненні яких у її творців не було готового ідеалу держави. Лише на порівняно пізніх стадіях людського розвитку, коли державне життя цілком стало свідомим, ми зустрічаємось із зразками навмисного створення нових держав. Але і в цьому разі спроби створення нових держав можуть бути вдалим лише в тому випадку, якщо були враховані всі ті незалежні від волі людини обставини, які зумовлюють буття і розвиток держави¹³.

Масову поведінку людей визнавав предметом загального вчення про державу М. А. Рейснер (1868—1928) — видатний російський правознавець, соціолог, історик і політичний діяч.

На думку М.А. Рейснера, люди сприймають у своїй свідомості ідею влади, яка змушує їх підпорядковувати свою волю волі інших людей (власителів або правителів). Поступово людина створює грандіозну ілюзію або фантазму, в якій єдина верховна влада стає джерелом цілої маси властей, що взаємно врівноважені і протидіють одна одній. Ця фантазма втілюється в дійсності завдяки тому, що люди намагаються відтворити у своїй діяльності відносини влади і підпорядкування, розігрують певні політичні ролі. Поведінка людей, які діють як державні діячі, тим відрізняється від поведінки осіб, які грають свої ролі в інших суспільних об'єднаннях, що ідеологія держави, об'єднуючи в собі принципи верховенства, вищої єдності і всеохоплюючого втручання, тим самим надає своїм носіям вищу силу, послідовність і цілісність дій відповідно до широти цілей і могутності засобів¹⁴. Сутність держави, у зв'язку з цим, зумовлюється трьома моментами. По-перше, масовою психікою людей, яка є основним джерелом суспільної і державної ідеології. По-друге, самою цією ідеологією, її різними видами і типами, її залежністю від певних історичних умов. По-третє, самою політичною поведінкою людей, яка є результатом більш або менш повного відтворення державних ідей в житті і діяльності людини. З цієї точки зору держава, як соціальне явище, є процесом, в якому центральне місце належить ідеології. М.А. Рейснер писав: «Якщо розуміти ідею держави ще більш вузько як організаційну ідеологію, можна сказати, що вона вічно народжується, вічно помирає, але ніколи не може стати завершеною, такою, що зупинилася, досконалою державою, так як ніколи і ніде жодна ідеологія не була на практиці втілена цілком і до кінця в відповідній організації. Про ідею держави ... можна сказати, що це недосяжний ідеал, який, подібно до всіх ідеалів, віддаляється у той момент, коли він уявляється найдоступнішим»¹⁵.

За М.А. Рейснером, першим пунктом політичної ідеології є поняття верховної влади, що стоїть над людиною. Другим пунктом є уявлення про так зване держав-

не населення. При цьому передбачається, що це населення, нація або народ, усвідомлюють у дійсності поняття верховної влади і, таким чином, є повною єдністю окремих волей в одній організації. На противагу багатьом своїм сучасникам, М.А. Рейснер не вважав населення обов'язковим елементом державної ідеології, оскільки сама влада розглядається як ідея масового поєднання волей. На його думку, більш правильно розуміти «населення» лише як пояснюючу, доповнюючу ознаку, яка входить в уявлення про державну владу, оскільки влада створюється саме в психіці населення і для населення є організуючим принципом. Влада існує до того часу, до якого з боку населення не зустрічає опору і, навпаки, влада в населенні знаходить живі знаряддя для своїх цілей.

Більш важливим, на думку М.А. Рейснера, є інше поняття населення — це поняття про деяку вищу, колективну єдність. Коли поняття «населення» замінюють поняттям «нація» або «народ», то зазвичай до цих слів додають ще термін «державний»: державне суспільство, державна нація, державний народ. У такій термінології М.А. Рейснер бачив цілком конкретний сенс. Якщо державній владі як ідеї властива тенденція до пропаганди своєї могутності і до поглинання всіх інших ідеологій влади, так само і державний народ, нація або суспільство є ідеологічною величиною з такою ж тенденцією. Як і влада, поняття народу є належним, імперативним. Єдність і мир державного народу повинні витіснити собою розлад у державі. Боротьба класів і станів повинна бути придушена єдиним поняттям державної нації як такої. Без дозволу державного народу не повинно бути ніякої боротьби в суспільстві і його різних групах, що входять до складу держави. Де стикається інтерес єдиної державної нації, всього державного населення з інтересами окремих соціальних груп, там останні неминуче мають відступити. У цьому полягає ідеологічний зміст поняття «населення», адже поняття держави є не лише визначенням існуючого, а й пропагандою належного. Ідея держави є сама по собі політичною програмою¹⁶.

Аналізуючи три традиційні елементи держави, М.А. Рейснер дійшов висновку, що державна влада, населення і територія не можуть вважатися конкретними, реальними явищами, здатними позбавити поняття держави його ідеологічного характеру. «І якщо сама держава є не що інше, як організована за допомогою ідеї держави масова поведінка людей, то і державна влада, населення і територія є лише поняттями або ідеями, завдяки яким організується політична поведінка. Психологічний характер проявів влади настільки очевидний, а сама державна влада, що існує лише у психіці, зокрема в свідомості людей, настільки позбавлена матеріальних ознак, що ніхто не відмовиться вважати державну владу саме ідеєю, що проявляється реально лише остільки, оскільки люди роблять її принципом своєї поведінки»¹⁷.

За такого розуміння державної влади її єдність для М.А. Рейснера є простою фікцією. Він вважав, що державна влада, будучи творінням стількох психологій, стількох індивідів, і являючи собою стільки різних типів, скільки є групових і класових спільнот, цілком природно не буде однаковою в свідомості і поведінці міністра і селянина, у психіці політичного діяча і принципового анархіста, — тобто людей різних суспільних верств, професій, виховання тощо. М.А. Рейснер підкреслював важливість державної ідеології для суспільства, «побудованого на класах». Політична фантазма тут немов би доповнює те, чого не дає солідарність суспільних інтересів. Панівні класи створюють нав'язливі ідеї, ідеї сили, яким людина надає самостійне значення і під впливом цих ідей сприймає зверхність гнобителів як належне¹⁸.

Наприкінці XIX — початку XX ст. психологізація суттєво вплинула на розвиток політико-правової думки. Вона зберігала своє значення і пізніше. За словами сучасного дослідника О.І. Екімова, «цьому значною мірою сприяло те, що психологічна теорія могла бути використана з метою виправдання, власне, будь-якого режиму політичного володарювання — від самого ліберального до самого деспотичного, адже джерелом його існування вона оголошувала виключно усвідомлення залежності від влади»¹⁹. Ця теорія дійсно могла бути використана з такою метою, а могла бути використана і з іншою. Можливі варіанти використання цієї теорії не свідчать, що вона є хибною.

Заслугою психологічної теорії є обґрунтування ролі психологічних факторів у процесі виникнення держави. Ця школа звернула увагу і на ту обставину, що різні інтереси людей реалізуються лише через психіку. Все, що робить людина, проходить через її психіку на рівні умовних та безумовних рефлексів. Якщо створення держави є справою рук людських, то цей процес не міг відбутися без участі психіки людини.

Як відомо, є два найсильніших прагнення людини — до творення і до руйнації. Напруга, що дає силу цим прагненням, найсильніше виявляється у боротьбі за існування: при належному застосуванні вона допомагає індивіду врятуватися від небезпеки. Природно, що ці два прагнення часто вступають у конфлікт один з одним, штовхаючи людину до протилежних вчинків щодо людей і навколишнього середовища. Прагнення, які люди не завжди помічають, всупереч їх волі впливають на вчинки людей, тому в поведінці більшості ні прагнення до творення, ні до руйнації не виявляються в чистому вигляді. Вони є тим первинним матеріалом, з яким мають справу людина і цивілізація. Щоб зберегти власне життя, суспільство і рід людський, люди змушені застосовувати деструктивну енергію, необхідну для досягнення певних цілей, наприклад, для викорінення жорстокості, вбивств і хвороб; конструктивна енергія має за мету духовний та матеріальний прогрес. І перше, і друге реалізується в державі краще, ніж у будь-якій іншій спільноті. Здатність спрямовувати ці внутрішні сили до найпродуктивніших цілей пов'язана із психічним розвитком людини. Не всі люди усвідомлюють, наскільки сильні ці прагнення і як сильно вони впливають на мотиви і вчинки людини. Водночас можна стверджувати, що людська поведінка значною мірою визначається напругою, що лежить в основі прагнень до творення і руйнації. Ця напруга порушує психічну рівновагу і підштовхує людину до дій, які обіцяють цю рівновагу відновити²⁰. Відшукуючи можливість задовольнити свої творчі та руйнівні прагнення, людина зменшує своє відчуття неспокою і наближається до відчуття безпеки, що може гарантувати лише держава. Тому, якщо в психологічній теорії йдеться не про те, що історично мало місце, а про те, що логічно лежить в основі державного спілкування, ця теорія виявляється досить обґрунтованою.

1. *Кашанина Т.В.* Происхождение государства и права. Современные трактовка и новые подходы: Учебное пособие. — М., 1999. — С. 51, 74, 75, 85 — 92. 2. *Рабінович П.М.* Основы загаліної теорії права та держави. — К., 1994. — С. 31, 32; *Котюк В.О.* Основы держави і права. — К., 1998. — С. 9, 10, 11. 3. *Якушик В.М.* Проблемы теории революционно-демократического государства. — К., 1991. — С. 28 — 43. 4. *История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца.* — М., 1995. — 736 с.; *Исаев И.А., Золотухина Н.М.* История политических и правовых учений России XI—XX вв. — М., 1995. — 378 с. 5. *Тард Г.* Личность и толпа: Очерки по соци-

альной психологии. — СПб., 1903. — С. I—II. 6. *Тард Г.* Законы подражания. — СПб., 1892. — С. 19, 62. 7. *Дюркгейм Э.* Метод социологии. — К., Х., 1899. — С. 23. 8. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с франц. и послесловие А.Б. Гофмана. — М., 1991. — С. 213, 214, 371, 377. 9. *Браун Дж.* Психология Фрейда и постфрейдисты / Пер. с англ. — М., К., 1997. — С. 141; *Хрестоматия по истории философии (западная философия): Учеб. пособие для вузов: В 3 ч. — Ч. 2.* — С. 101, 102. 10. Про психологічну теорію держави Л.Й. Петражицького див. детально: *Тимошенко В.І.* Психологічна теорія держави Л.Й. Петражицького. (З історії політичної і правової думки) // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 24. — К., 2004. — С. 24—29. 11. 319. *Хвостов В.М.* Основные проблемы этики. — М., 1907. — 160 с. 12. *Хвостов В.М.* Очерки истории этических учений. — 2-е изд. — М., 1913. — 282 с.; *Хвостов В.М.* Общая теория права. — М., 1908. — С. 1—3, 65—70; *Хвостов В.М.* Нравственная личность и общество. Очерки по этике и социологии. — М., 1911. — 230 с. 13. *Хвостов В.М.* Общая теория права. Элементарный очерк. — 5-е изд., испр. и доп. — С. 32, 33. 14. *Рейснер М.А.* Государство. Ч. I. Идеология и метод. — 2-е изд., доп. и испр. — М., 1918. — С. XLI. 15. Там само. — С. XLII. 16. *Рейснер М.А.* Государство. Ч. I. Культурно-исторические основы. — М., 1911. — С. 12, 13. 17. Там само. — С. 13. 18. Там само. — С. 14. 19. *Экимов А.И.* Коркунов. — М., 1983. — С. 60. 20. *Берн Э.* Введение в психиатрию и психоанализ для непосвященных / Пер. с англ. А.И. Федорова. — СПб, 1992. — С. 68.